

УДК: 035: 659.3/4:32.019.5

Лашкіна Марія Григорівна,
психолог-конфліктолог, кандидат наук
державного управління, помічник-кон-
сультант народного депутата України,
Верховна Рада України, вул. Грушевського,
5, м. Київ, 01005, тел.: (050) 397 22 912,
e-mail: maria.lashkina@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8331-1853

Лашкина Мария Григорьевна,
психолог-конфликтолог, кандидат наук
государственного управления, помощник-
консультант народного депутата Укра-
ины, Верховная Рада Украины, ул. Гру-
шевского, 5, 01005, тел.: (050) 397 22 912,
e-mail: maria.lashkina@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8331-1853

Lashkina Mariia Hryhoriïvna,
psychologist-conflictologist, PhD in Pub-
lic Administration, Assistant-consultant of
ORCID: 0000-0002-8331-1853

People Deputy of Ukraine, Verkhovna Rada of Ukraine, Hrushevskoho str. 5, Kyiv, 01005,
tel.: (050) 397 22 912, e-mail: maria.lashkina@gmail.com

ORCID: 0000-0002-8331-1853

КОМУНІКАТИВНА СКЛАДОВА КОНФЛІКТУ В СУЧАСНОМУ СВІТІ: ЗАРОДЖЕННЯ АРХЕТИПУ САМОСТІ (Das Selbst)

Анотація. У статті розглядається комунікативна складова конфлікту в сучасному світі, її важливість та актуальність для сучасного державного управління в світі та Україні, зокрема. Автор вважає комунікацію в сучасному прозорому та відкритому світі як основну складову для врегулювання конфліктів, впливову особливість для формування важливої архетипної структури особистості – “самості” (das Selbst). Автор визначає конфлікт як постійну складову людського життя і можливість для розвитку та існування в різноманітності. Комунікація вбачається основною складовою формування толерантності, емпатії та розуміння людей інших культур, традицій, думок, різних ідеологій, цінностей та характерів. Міждисциплінарний підхід з використанням архетипної методології дає змогу автору статті зробити висновок, що найважливіший структурний образ психіки “самость” (das Selbst) активується й розвивається під впливом комунікації, що дає надію

на дорослішання людства та на можливість знаходження нових механізмів врегулювання конфліктів через пізнання культурної та особистісної різноманітності.

Ключові слова: комунікація, конфлікт, архетип “самость” (das Selbst), публічний простір, відкритість, емпатія, толерантність.

КОММУНИКАТИВНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ КОНФЛИКТА В СОВРЕМЕННОМ МИРЕ: ЗАРОЖДЕНИЕ АРХЕТИПА САМОСТИ (Das Selbst)

Аннотация. В статье рассматривается коммуникативная составляющая конфликта в современном мире, ее важность и актуальность для современного государственного управления в мире и Украине, в частности. Автор считает коммуникацию в современном прозрачном и открытом мире как основную составляющую для урегулирования конфликтов, влиятельную особенность для формирования важной архетипной структуры личности — “самости” (das Selbst). Определяет конфликт как постоянную составляющую человеческой жизни и возможность для развития и существования в разнообразии. Коммуникация представляется основной составляющей формирования толерантности, эмпатии и понимания людей других культур, традиций, мнений, различных идеологий, ценностей и характеров. Междисциплинарный подход с использованием архетипной методологии дает возможность автору статьи сделать вывод, что важнейший структурный образ психики “самость” (das Selbst) активизируется и развивается под влиянием коммуникации, дает надежду на взросления человечества и возможность нахождения новых механизмов урегулирования конфликтов через познание культурного и личностного разнообразия.

Ключевые слова: коммуникация, конфликт, архетип “самость” (das Selbst), публичное пространство, открытость, эмпатия, толерантность.

COMMUNICATIVE COMPONENT OF CONFLICT IN THE MODERN WORLD: THE BIRTH OF THE ARCHETYPE OF THE SELFNESS (Das Selbst)

Abstract. The article is analysing communication component of the conflict in the modern world. This topic is very important and relevant for modern public administration in the world and Ukraine. The author believes communication in today's transparent and open world as the main component for conflict resolution, influential feature that is important for the formation of individual archetypal patterns of “selfness” (das Selbst). The author defines the conflict as a permanent part of human life and the opportunity for development and existence in diversity. The communication has seen as major component of tolerance, empathy and understanding people of other cultures, traditions, opinions, different ideologies, values and characters. Interdisciplinary approach for relief archetypal methodology helps author of the article to conclude that the most important structural mental image of “selfness” (das Selbst) is activated and developed under the influence of

communication that gives the hope for humankind growing up, and the possibility of finding new tools for resolving conflicts through cognition of cultural and personal diversity.

Keywords: communication, conflict, archetype “selfness” (das Selbst), public space, openness, empathy, tolerance.

Постановка проблеми. Темою конфліктності пронизаний весь реальний, уявний й інформаційний простори. Конвергентність й інтерактивність допомагають у розповсюдженні й вірусному витоку інформаційного матеріалу щодо різних конфліктів, проблем, терористичних актів, війн. Тому постановка питання є вельми актуальною, але, водночас, їй важко надавати нового й ексклюзивного науково-теоретичного обґрунтування, а тільки фактологічного інформаційного звучання. Основа конфліктного протистояння закладена в самій природі існування біологічних видів на планеті, зокрема людини, як найбільш розвиненої істоти з точки зору інтелектуального та когнітивного наповнення. Для України тематика конфліктів, конфліктності, протистояння, різноплановості людської природи є вельми актуально, тому що вона відстоює свою незалежність й знаходиться у стані відкритого військового конфлікту з найближчим територіальним сусідом — Російською Федерацією. Протистояння, яке спровокувало прискорене формування чіткого національного характеру, виокремлення архетипних, ціннісних відмінностей. Водночас, це відбувається у відкритому комунікативному просторі, що прискорює виток й розпов-

сюдження правдивої й неправдивої інформації, світ став менш реальним, але більш комунікативним. Комунікація, якщо вона конгруентна у відкритому просторі, виконує важливу функцію в процесі врегулювання конфліктів, пошуку компромісів та переходу до співробітництва, дає змогу людині вирішити будь-які проблеми й врегулювати протиріччя. Вона лежить в основі людяності, чиннику, що перетворює звичайну біологічну істоту на людину розумну, формує людську “самість” (від нім. — das Selbst, як її визначив К. Юнг). Тому постановка питання у такий спосіб здається нам логічною й актуальною в рамках архетипної методології й практики сучасного конфліктогенного часу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Для усвідомлення поставленої проблеми автором використовувалися напрацювання К. Г. Юнга та його послідовників, зокрема Марії-Луїзи фон Франц, з проблем розробки та пояснення архетипів, структури психіки, виокремлення психічного і матеріально. Спеціалістів з практичної комунікації та врегулюванню конфліктів Гарвардської школи права Хелени Корнеліус і Шошани Фейр. Автора моделі комунікації, побудованої на теорії аутопоезиса (autopoiesis) Ніколаса Лума-

на, комунікативної теорії “обличчя” в переговорах Стели Тінг-Тумі. Напрацюваннях таких українських науковців та представників Української школи архетипіки, як Е. Афонін, А. Бандурко, Є. Головаха, О. Донченко, В. Іванов, В. Карпенко, А. Мартинова, О. Суший та ін.

Мета статті полягає у теоретичному погляді на комунікативну складову конфлікту як зародження архетипу “самості” для індивідуального, і формування раціонального та дорослого для суспільного. Розкрити особливості “самості” (das Selbst) як складової структури психіки, її особливості для розвитку суспільства в умовах постмодерної турбулентності та змінності. Довести важливість комунікації у розвитку суспільної та індивідуальної “самості” для створення рівноваги в соцієтальному. Для реалізації цієї мети маємо розглянути сутність дефініцій: конфлікт, комунікація, “самість” (das Selbst). Проаналізувати їх сучасне наповнення та переконатися, що постановка проблеми в запропонованій трактовці має наукове обґрунтування.

Виклад основного матеріалу. Сучасний світ людського життя стає всі більш хаотичним, непередбачуваним та конфліктним. І цей стан притаманний багатьом державам, зокрема й Україні, яка прагне активних реформ. Конфліктність суспільно-політичного простору набула вже таких масштабів, що деякі науковці, які аналізують суспільний стан, втратили віру у можливість досягнути стабільності.

Характерною ознакою конфлікту, як суспільно-психологічного явища, є його дуальність, що закладена в

сутності поняття з точки зору наслідків. А наслідки можуть бути як позитивні, так і негативні для всіх сторін учасників конфлікту. І ця характеристика, як ніколи, осучаснена й суттєво відображена у суперечливому, багатовимірному, різнобарвному й неоднозначному світі інформаційної доби, куди ми з вами всі потрапили. Треба зауважити, що сьогодні конфлікти зайняли своє звичайне, притаманне їм, з точки зору розвитку й просування вперед, місце у буденному житті. Їх багато, вони різні за змістом, тематикою, внутрішнім і зовнішнім наповнення, елементами впливу та методами вирішення, але вони є, і це означає, що ми знаходимося у самому епіцентрі життя. “Сумна істина полягає в тому, що реальне життя наповнено невблаганно діючими протилежностями: день змінюється ніччю, народження — смертю, щастя — горем, а добро — злом. І ми не можемо бути впевненими у перемозі одного над другим — в тому, що добро переможе зло, а радість перевершить біль. Життя — це поле бою. Так завжди було й буде, а якщо ні — то життя завершиться”, — писав К. Юнг в останній своїй праці “К питанню про підсвідомість” [16, с. 83]. Це основа життя, протиріччя, боротьби, конкуренції, що закладено природою як в середині самої людини, так і у зовнішніх обставинах. Тому ми можемо стверджувати, що конфлікт — це природне явище й нічого надзвичайного в конфліктності суспільства немає, інше питання — його напруження та масштаби руйнування соцієтального простору. Вільгельм Райх, німецький психолог, аналізує витоки фашизму у своїй праці

“Психологія мас і фашизму” писав, що “в тваринному світі не існує війн в межах одного виду, а війна з себе подібними, як садизм, є надбанням “цивілізованої людини” [12, с. 322]. Як показує історія, людство набуло шаленого досвіду у руйнуванні життя іншого та страті себе подібних. В основі конфліктів, на думку Райха, завжди лежать страх, ідеологія і неадекватність соціально-економічного пояснення. Щоб врегулювати розбіжності та знайти спільні точки дотику в різному, треба вивчати “характерологічні структури” народів [Там само, с. 46].

Спеціалісти з медіації та конфліктології виділяють загальні “сигнали” конфліктів, які допоможуть розпізнати його завчасно, та не допустити гарячої фази: психологічний дискомфорт, емоційна напруженість, непорозуміння, що ґрунтується на закладених у підсвідомому архетипах та стереотипах, культурних розбіжностях та традиціях, остання фаза — криза [14, с. 36]. Але щоб зрозуміти природу суспільних конфліктів та війн, у деяких випадках треба прислухатися до порад Райха та вивчати характер суспільств.

Методологія архетипіки дає змогу нам аналізувати суспільно-політичні явища з урахуванням зовнішніх і внутрішніх складових особистісної й суспільної психіки, тобто характер народів та націй, традиції й культурну різницю, що закладені в архетипах. Вплив психічного на суспільно-політичні процеси завжди був значним. Втрачаючи сенс життя від його насиченості та напруги, не розуміючи, що відбувається, людина шукала шляхи у різних ідеологі-

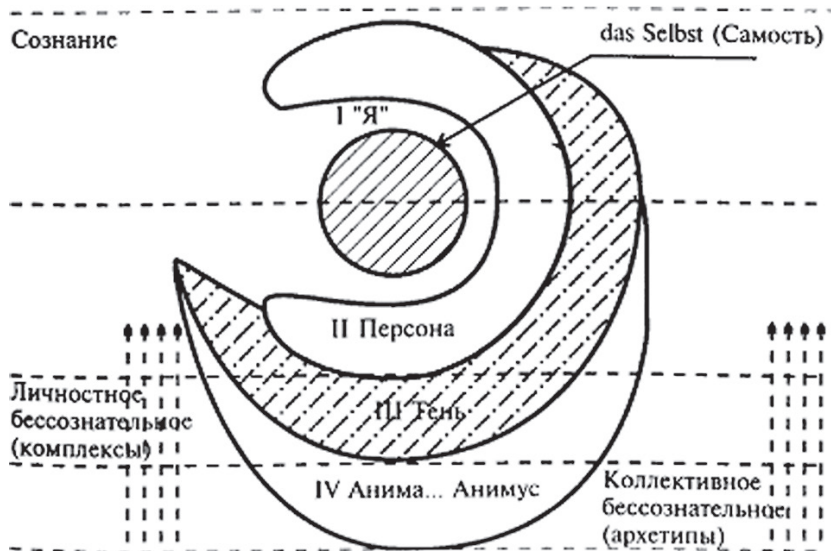
ях та світозаперечуючих ідеях [16, с. 83]. Сьогодні підтвердження юнґіанської тези можемо спостерігати у широко розповсюдженому попиті на шаманів, гадалок, екстрасенсів та інших шарлатанських забав, що замінюють людині сувору правду життя. Інформаційний простір активно цьому допомагає, трансклюючи замість наукових знань, пошукові напрацювання різного роду екстрасенсів, див, явищ тощо. Також це відображають дослідження соціологів, які вимірюють рівень довіри до соціальних інститутів в Україні, та вивчають питання толерантності до аморальної поведінки. І ці дослідження свідчать про непослідовність та певні протиріччя у реалізації бажань й суспільних запитів. З одного боку, дослідження вказують на прагнення людей сильної влади і порядку, а з іншого — люди не хочуть підпорядковуватися правилам, зокрема, сплачувати чесно податки та виконувати закони, не поважають владу, не довіряють чиновникам. Найвищий рівень довіри серед соціальних інституцій в Україні має церква (56,7 %), волонтери (53,5 %), збройні сили України (53,1 %). Найменше довірою користуються органи державної влади, які проводять реформи та змінюють систему взаємовідносин у суспільстві [4]. Це відображає й неадекватне відношення до влади, що з одного боку, є архетиповим для українського суспільства, а з іншого — придбаним за часи незалежності через повільність реформування та аморальність політики. Феномен, що полягає у певному роздвоєні відношення до моралі щодо себе та політиків, констатує в своїх дослідженнях

український соціолог Євген Головаха, він назвав його феноменом “аморальної більшості” [3]. На нашу думку, такі знання про себе українського суспільства є зустріччю з “тінню”, своїм неусвідомленим архетипом, що є важливим для формування “самості”.

Структура особистості, за Юнгом, включає в себе свідоме, несвідоме та колективне несвідоме. Колективне несвідоме наповнене пам'яттю пращурів, традиціями, обрядами, спадком всього людства, що відображається в індивідуальному архетипі кожної людини. Свідомість — “персона” і “его”, ролі, що насичені символами, міфами, персональними і суспільними обов'язками та думки, емоції, ідеї, що її наповнюють. Архетип “тіні”, як його визначав Юнг, є підсвідомою прихованою сутністю, з якою іноді важко й не дуже приємно зустрічатися. Усвідомлення й розу-

міння себе з усіма своїми відкритими та прихованими перевагами та вадами і є важкий шлях до розвитку “самості”.

Індивідуальне несвідоме відображене на рисунку. Ми бачимо, що архетип “самість” є центром індивідуального несвідомого, розвиток цього архетипу для людини є дуже важливим, це означає досягнення внутрішньої гармонії, благоді. Він об'єднує в себе всі архетипи, за визначення Юнга, архетип Самості — це “Бог в нас” усвідомлення себе, як всемогутньої істоти. У самості є всі протилежності життя: чоловіче — жіноче, добро — злість, розум — тупість, радість — туга, краса — юродство та ін. Він об'єднує свідоме й несвідоме, доводить його до цілісності й описує саму особистість. Це структурований образ психіки, гармонія, душевна рівновага і головна мета для цивілізованої людини. Становлення “самості” важкий

Структура особистості за К. Юнгом

(використовується з джерела: <https://sites.google.com/site/tohabiblio/the-team/analiticeskaa-teoria-unga/struktura-licnosti-po-ungu>)

і довгий процес, не кожна особистість доходить до її реалізації.

Усвідомлення різнобарвності, строкатості світу, суспільних відносин, їх відмінностей та існування різних ідей й думок, наближує нас до розвитку найважливого архетипу в собі. І новий інформаційний світ, що сформований швидкістю доставки та розповсюдження інформації, на нашу думку, сприяє формуванню цього важливого архетипу. Інформаційний простір разом із соціальними мережами показує все розмаїття життя й знайомить нас з раніше невідомими явищами та подіями.

Формування цього архетипу активно відбувається під впливом комунікативних технологій. Можемо стверджувати, що комунікація стає основним фактором становлення “самості”. У ній закладено розвиток, навчання, формування ідей, психічних станів тощо. Ми не можемо сьогодні говорити про розвиток особистості у відриві від накопиченого людством знання, символів, традицій, думок, ідей, ритуалів вербальних і невербальних комунікативних виявів, цінностей. А розвиток інформаційних технологій прискорив усі процеси формування особистості взагалі і частково притупив формування “самості”. Оскільки особистість формує соціетальне, а соціетальне формує особливість, цей взаємовпливовий процес відбувається постійно. Він також відображається і на архетипі “самість”, який з розвитком сам може породжувати “тіні”. Юнг метафорично порівнював цей архетип з метеликом, який має два стани — куколю й метелика, коли він розправляє крила. Але бути постійно з розправлени-

ми крилами неможливо, іноді треба закритися й побути наодинці.

Комунікація дає можливість через образи, мову, символи, знаки розуміти й пізнавати дійсність. Вона є прямим вектором впливу на розвиток “самості” — пізнання, усвідомлення себе. Ця теза дає можливість розуміння, чому так потрібне гуманітарне знання в галузі психології, філософії, політології, соціології, політичної аналітики тощо. Світ стає таким інформаційно насиченим, що людині все важче розібратися в суті подій та витоках інформації. Щоб пізнати себе, стає важливим філософське знання, яке виходить на перший план.

Разом з відиференціюванням та усвідомленням себе як суспільство, що використовує знаки для комунікації, виникає проблема омани й неправди, “ненавмисного і навмисного зловживання знаками”. Це означає, що іноді комунікація заходить у глухий кут, формуючи помилкові знання й мислення, але суспільство завжди більше заохочує моральні речі, такі як відвертість та правдивість й у процесі комунікації покладається на довіру [9, с. 43].

Постнекласичний підхід у комунікативістиці визначає деякі моделі комунікації, які є актуальні в світі соціальних мереж та глобальних комунікацій. Цей підхід визначається моделлю німецького філософа Ніколаса Лумана, який стверджував, що комунікація є продуктом системи, а тому має взаємозалежні зв'язки і є суб'єктно-суб'єктною, а суспільство по суті є мережею комунікацій, де кожен має значення зі своїми думками, ідеями та цінностями. Тому людина, будучи обмеженою за своїми спро-

можностями та часом існування, потребує спрощення цієї множинності. В основі спрощень лежать три системи — соціальна, психічна та органічна (біологічна), які за своєю структурою є універсальними і здатними упорядковувати світ як структурно-єдиний, придатний для типового опанування людиною. Фактично, модель Лумана передбачила сучасний світ, де вистачає місця для багатьох картин світу, образів та емоцій. Кожне інформаційне повідомлення не є одностороннім, воно відкриває та закриває систему і потребує розуміння. Таким чином, система через отримання комунікативних повідомлень здатна до відновлення, будується на принципах самореферентності й аутопоезіса (термін, запропонований Н. Луманом, запозичений з біології від грец. ауто — сам, поезис — створення, виробництво) [7, с. 108–115].

Теорія аутопоетичної комунікації Н. Лумана та розвиток інформаційних технологій, соціальних мереж, накопичення великих масивів інформації наштовхнула нас на виявлення нового комунікативного феномену, який сформує нові правила взаємовідносин і створить умови для пошуку кращих форм взаємодії в комунікативному просторі, що знизить конфліктність і створить умови для широкого діалогу. Ми констатуємо виникнення феномену нових соціальних відносин у комунікаційному процесі. Автор визначає його, як *конвергентна інтерактивна комунікація* — різновид необмеженого в часі й просторі багатостороннього інформаційного взаємообміну, в якому відбувається зближення або злиття функцій, каналів засобів,

форм та типів відносин між учасниками комунікації. Цей феномен стає новим різновидом комунікації в публічному просторі, створює більше можливостей для різних контактів та впливів, комунікативних трансакцій, за допомогою яких людство може вирішувати спільні проблеми. Фактори, що впливають на його розвиток, — це: 1) доступність технологій, простота розповсюдження інформації; 2) можливість трансляції подій у реальному часі; 3) мобільність учасників комунікації, можливість передачі та отримання повідомлень у реальному часі звідусіль та повсюдно; 4) миттєве та лавиноподібне (вірусне) розповсюдження будь-якої інформації; 5) легкість пошуку та доступу до інформації (багатоканальність та багатоформатність); 6) інтерактивність — задіяність різних каналів комунікації, їх функціонування в реальному часі; 7) пряма участь у комунікації з владою, відсутність посередників; 8) спрощення доступу до послуг, що надають державні установи; 9) зникнення приватності. Особливостями та основними правилами конвергентної та інтерактивної комунікації для сучасного державного управління можна визначити: чесність, змістовну наповненість контенту, системність, проактивність, толерантність, зрозумілість [11, с. 312]. Звісно, у цього явище є й зворотна сторона процесу, яка сьогодні активно втручається в наше життя — це фейкові новини, інформаційні війни, розповсюдження недостовірної інформації, викривлення реально світу. Можемо списати це також на проблеми зростання й дорослішання в нових

умовах четвертої технологічної революції.

Ще одна важлива теорія комунікації, що впливає на формування безконфліктного середовища та актуалізується в сучасному світі для України, — це теорія “обличчя” (An Update Face-Negotiation Theory) професора комунікації Каліфорнійського державного університету Фуллертон Стелі Тінг-Тумі. Вона вважає, що люди під час спілкування, які мають різні культурні та ціннісні походження, завжди ведуть мову про обличчя (англ. — face). Цей термін є метафорою для нашого суспільного образу свого “Я” — того, як ми хочемо, щоб нас бачили чи приймали інші. Роботою по збереженню обличчя називають “конкретні вербальні та невербальні повідомлення, які допомагають зберегти або поновити свою репутацію та зберегти репутацію іншого чужого” [15, с. 558–559]. Ідентичність людини завжди можна поставити під сумнів, що призводить до невпевненості, душевних та психічних розладів, робить народи та нації уразливими. У різних культурах теорію збереження репутації трактують по-різному, виходячи зі своїх культурних, ціннісних, характерологічних та архетипних наповнень. Але ця теорія дає можливість розширити свідомість людей до розуміння протилежності, формування толерантного відношення до іншого, чужого, що стає можливим тільки з розширення своєї особистої Я-концепції, розуміння і повного вивчення себе як особистості.

Сформована структурна “самість” відрізняється визначеністю та неповторністю, вона не буде вико-

ристовувати інших для досягнення своєї мети, не стане руйнувати чуже життя, розв’язувати війни в такому крихкому сучасному світі, їй це не потрібно. “Самість” — це фактично незалежна Я-ідентичність, наповненість, впевненість, розвиток, актуалізація свого внутрішнього світу та його збалансування з оточуючим середовищем. Вона є фактично і початком нашого життя, і його кінцем, що залежить тільки від нас самих. У цьому контексті регулюючими факторами є формування нової особистості з високим рівнем моральних цінностей, емоційного інтелекту, що включає в себе толерантність та емпатію.

Сучасний світ дає можливість для такого розвитку завдяки інформаційним технологіям, що стають все більш розповсюдженими. Для України військовий конфлікт з РФ має неоднозначні наслідки, з одного боку, країна втрачає своїх найкращих людей, а з іншого — це стало проривом до ідентифікації усвідомлення самої себе, своєї культурної та різнобарвної ідентичності, формування нової патріотичної свідомості. Розуміння свого значення в природі й світі, що стало об’єднуючою силою для суспільства. Будь-яка об’єднуюча сила соціума — це “епіцентр цілісності та умови реального існування колективної психіки, загального духу, живої колективної душі”, як стверджує О. Донченко [5, с. 300].

Водночас відсутність чітких, зрозумілих пояснень дій владної управлінської системи призводить до непорозумінь та зниження довіри, що не дає сформуватися колективній психіці в моральному просуванні до

“самості”. Стримує розвиток духу суспільства, його цілісності.

Висновки. Безумовно, у такому короткому огляді неможливо висвітлити всі тенденції щодо формування “самості”, як основного духовного надбання для України, що відбувається під впливом збільшення інформації про себе, свої проблеми, вади й досягнення, розвитку комунікацій, що рано чи пізно змінить ставлення до конфлікту та буде сприяти його вирішенню. Формування відкритого суспільного дискурсу, який відображений новим феноменом соціальних відносин конвергентної інтерактивної комунікації, стане основою для формування нової моральної комунікативної практики, побудованої на правдивості, розумінні іншого, толерантності та емпатії. Поле для подальших наукових досліджень широким і розгалуженим.

Водночас у рамках статті можемо зробити висновок, що суспільство розвивається нерівномірно й повільно. Чим більше є відкритою система суспільної взаємодії, чим більше вона має комунікативних зв'язків, різнобарвності й впливів, тим більшим стає міжкультурний багатосторонній простір, в якому для кожного працює модель “збереження обличчя”, розуміння та правдивості інформації.

Відображення – “тінь” – це політичний клас, якого ми обираємо, і поки ми не усвідомимо й не опрацюємо “тіньові” риси колективного характеру, а це: накопичення, жадібність, неправдивість, зайвий консьюмеризм, толерування проявам корупції, неповага до інших, нерівність, відсутність емпатії та співчуття до іншого, ми не

зможемо перейти на більш високий рівень розвитку суспільної психіки. Усвідомлення себе як нації здатної до зростання та впливу на зміни не тільки на своїй території, а й на сусідів по планеті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Афонін Е. А.* Результати моніторингу соціетальних змін українського суспільства (1992–2012): контекст управління та освіти / Е. Афонін; тези доповіді на Міжн. наук.-практ. конф. “Управлінські компетенції викладача вищої школи”. – Київ, 2013.
2. *Афонин Э. А., Бандурка А. М., Мартынов А. Ю.* Великая коэволюция: глобальные проблемы современности: историко-социологический анализ [Электронный ресурс.] / Э. А. Афонин, А. М. Бандурко, А. Ю. Мартынов; монография. – Киев: Парламентское изд-во, 2003. – 384 с. – (Открытая исследовательская концепция, вып. № 2). – Режим доступа: <http://library.sociology.kharkov.ua/books/afonin/coevol.pdf>
3. *Головаха Є.* Аморальна більшість обирає аморального лідера [Електронний ресурс] / Є. Головаха // ZBRUC – Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/18676>
4. *Довіра до соціальних інституцій* [Електронний ресурс] / Дослідження КМІС, лютий 2017 року – Режим доступу: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=678&page=1>
5. *Донченко Е. А.* Фрактальная психология (Доглубинные основания индивидуальной и социетальной жизни) / Е. А. Донченко. – Киев: Знання, 2005. – 323 с.
6. *Закономірності та особливості суспільно-трансформаційних процесів в Україні* [Електронний ресурс] /

- Е. А. Афонін, О. В. Суший, Л. М. Уса-
ченко // Український соціум. —
2011. — № 4. — С. 7–30. — Режим
доступу: [http://www.ukr-socium.org.
ua/stok/Aktual/Afonin_4_2011.pdf](http://www.ukr-socium.org.ua/stok/Aktual/Afonin_4_2011.pdf)
7. *Іванов В.* Основні теорії масової комунікації і журналістики: навч. посіб. / В. Іванов / за наук. ред. В. В. Різуна. — Київ: Центр вільної преси, 2010. — 258 с.
 8. *Карпенко В. Є.* Гуманістично-ноосферний підхід — стратегія розв'язання глобальних проблем [Електронний ресурс] / В. Карпенко. — Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11677.html>
 9. *Луман Ніклас.* Реальність мас-медіа / Н. Луман / за ред. В. Іванова, М. Мінакова. — Київ: ЦВП, 2010. — 158 с.
 10. *Марія-Луїза фон Франц.* Психе і матерія / М.-Л. фон Франц [пер. з англ. М. Бекарюков, Д. Шляпин, І. Ерзин]. — Москва: Клуб Касталія, 2013. — 324 с.
 11. *Політологія:* навч. енцикл. сл. довід. для студ. ВНЗ I–IV рівнів акредитації / за наук. ред. Н. М. Хоми [В. М. Денисенко, О. М. Сорба, Л. Я. Угрін та ін.]. — Львів: Новий Світ – 2000, 2014. — 779 с.
 12. *Райх В.* Психология масс и фашизма / В. Райх [пер. с нем. Ю. М. Долец]. — Санкт-Петербург; Москва: “Университетская кн.”, 1997. — 379 с.
 13. *Суший О. В.* Психосоціальна культура державного управління: монографія / О. В. Суший; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. — Київ: Світогляд, 2012. — 344 с.
 14. *Корнелиус Х., Фэйр Ш.* Выиграть может каждый. Практическое руководство по конфликтологии для предпринимателей / Х. Корнелиус, Ш. Фэйр [пер. с англ. АО Стрингер, 1992]. — Москва: АО Стрингер, 1992. — 116 с.
 15. *Эм Гриффин.* Коммуникация: теории и практики / Э. Гриффин; пер. с англ. — Харьков: Гуманитарный Центр, Науменко А. А., 2015. — 668 с.
 16. *Юнг Карл Густав.* Человек и его символы / К. Г. Юнг, М.-Л. фон Франц, Дж. Л. Хендерсон и др. [пер. с англ.]; под общ. ред. С. Н. Сидоренко. — Москва: Серебряные нити, 1997. — 368 с.